

Beata Ziębińska

Małopolska Wyższa Szkoła Zawodowa w Krakowie

Genogram jako narzędzie służące do badania relacji międzypokoleniowych w rodzinie

Wprowadzenie

Genogram jest rodzajem drzewa rodzinnego. To jakby fotografia struktury rodziny w kilku jej pokoleniach, ukazująca widok wielu momentów jej życia. Może być właściwym narzędziem badawczym dla tych, którzy za przedmiot swoich badań obrali wzory relacji międzypokoleniowych, a szczególnie ich wpływ na teraźniejsze życie rodziny: pracowników naukowych, socjalnych, pedagogów i psychologów. Tworzenie i analiza genogramu pozwala odnaleźć te wzory relacji, uczuć i schematów myślowych, które wyznaczają często bieg życia rodzin i poszczególnych jej członków. Dla osób zajmujących się zawodowo wsparciem psychospołecznym to narzędzie, które może ułatwić identyfikację sfer będących przyczynami zmartwień, trudnych spraw, i poszukiwanie tego, czego rodzina była pozbawiona przez pokolenia i czego potrzebuje. Genogram jest rodzajem obrazu mogącego stać się dokumentem historycznym rodziny, pozwalającym zajrzeć w głąb różnorodnych, powtarzających się wewnątrz niej, zdarzeń w różnych pokoleniach. Według przedstawicieli systemowej teorii rodziny te powtarzające się zdarzenia mogą mieć wpływ na wybór sposobów działania, dokonywany przez różnych członków tej rodziny. Wielu badających życie rodziny w ujęciu systemowym stoi na stanowisku, że genogram może być nie tylko wiernym portretem kilku pokoleń rodziny, ale także zbiorem istotnych informacji o tym, co jest w rodzinie cenne

i warte dalszego utrwalania, a co można w niej zmienić (Bowen 1978, McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007).

Pierwszym celem tego opracowania jest przedstawienie genogramu na tle teorii, która określiła go jako narzędzie badawcze międzypokoleniowych relacji, czyli systemowej teorii rodzin, a także w ogólniejszym kontekście, w socjologii – teorii systemów społecznych, oraz ogólnej teorii systemów, za twórcę której uznaje się Ludwika von Bertalanffy’ego. Kolejnym celem rozważań autorki jest przedstawienie podstawowego schematu tworzenia genogramu oraz próba kategoryzacji tematów, które mogą być omówione podczas badania rodziny z pomocą wspomnianego diagramu. Celem końcowym artykułu jest wskazanie kierunków badań, które mogą być podejmowane z zastosowaniem genogramu, a także określenie korzyści i ograniczeń, jakie można napotkać podczas pracy z tym narzędziem.

Rodzina jako system społeczny

Ogólna teoria systemów tworzy sposobność do opracowania wskazówek dla osób udzielających wsparcia psychospołecznego. Można tu wskazać przede wszystkim pracowników socjalnych, pedagogów, psychologów, lekarzy rodzinnych, a także przedstawicieli innych zawodów, koncentrujących się wokół związków między osobami i ich społecznym środowiskiem. Ze wspomnianej teorii wynika, że dana kwestia we wszystkich swoich formach może być rozpatrywana jako system, który posiada swoje określone właściwości, mogące zostać poddane badaniu. (Drożdżowicz 1999; Bertalanffy 1984).

Według podstawowej tezy funkcjonalno-strukturalnej życie społeczne jest ustrukturalizowane w postaci „systemów społecznych”, czyli całości spełniających określone funkcje względem większych całości, które również złożone są z określonych zależnych od siebie elementów, funkcjonalnie ze sobą powiązanych. Współczesnymi twórcami teoretycznej perspektywy funkcjonalno-strukturalnej są Claude Levi-Straus oraz Alfred R. Radcliffe-Brown – w zakresie strukturalnego odłamu tej orientacji, oraz Bronisław Malinowski i Talcott Parsons – w zakresie odłamu funkcjonalnego (Drożdżowicz 1999: 10–12; Du Bois, Miley 1999: 78–79; Szacki 2002: 813–824; Turner 2008).

Teoria systemu społecznego według Parsonsa ma wyjaśnić nie tylko działanie społeczne i jego strukturę, ale także osobowość podmiotu działającego, systemy społeczne i kulturę na wszystkich poziomach i we wszystkich wymiarach życia społecznego. Według tego ujęcia systemem społecznym będzie zatem każdy zorganizowany wzór – model interakcji. Powstaje on dzięki instytucjonalizacji działań ludzkich i polega na stworzeniu wzoru i określeniu schematów interakcji zachodzących między jednostkami, które zajmują różne pozycje, a wzory tych działań podlegają regulacji poprzez stworzone normy. Zintegrowanie osobowości odbywa się poprzez mechanizm socjalizacji i kontroli społecznej. Poprzez socjalizację jednostka przyswaja sobie wzory działań, normy, wartości i symbole, zgodnie z którymi wchodzi w interakcje z innymi. Z kolei mechanizm kontroli społecznej poprzez system nakazów i zakazów oddziałuje prewencyjnie lub represyjnie na dzia-

łania osobowości i zapewnia trwanie i funkcjonowanie systemów, np. rodzinnego (Turner 2008, Szacki 2002).

Najważniejsze założenie teorii systemów ujął Parsons (1969: 46–47) następująco:

systemy są funkcją wspólnej kultury, która nie tylko tworzy zasadnicze sposoby porozumiewania się, lecz określa również – a więc w pewnym stopniu wyznacza – względny status poszczególnych osób. Niemal nigdy znaczenie danej osoby dla innych osób nie jest niezależne od ich interakcji. Dopóki system względnych statusów jest określony i regulowany przez wspólną kulturę, słuszne jest następujące, wyraźnie paradoksalne stwierdzenie: to, czym człowiek jest, można zrozumieć tylko, uwzględniając przekonania i postawy uczuciowe, określające, jakim ten człowiek powinien być. Twierdzenie to słuszne jest tylko przy bardzo ogólnym podejściu, jest jednak najważniejsze dla zrozumienia systemu społecznego. W tym właśnie kontekście musimy rozpatrywać centralną rolę norm moralnych wspólnej kultury w systemie interakcji społecznych. Normy moralne, wchodzące w skład wartościującego aspektu wspólnej kultury, są rdzeniem mechanizmu stabilizującego system społecznych interakcji. Co więcej, mechanizm ten stabilizuje nie tylko postawy, czyli emocjonalne znaczenia osób dla siebie nawzajem, lecz również kategoryzacje, czyli poznawcze określenia ważności społecznej osób.

Systemy społeczne obejmują rozmaite społeczne struktury, te najmniejsze, czyli jednostki, te, w których tworzone relacje są stosunkowo najsilniejsze i wywierające najwyższy wpływ na swoich członków, czyli rodziny, a także te, w których siła i charakter więzi mają mniejsze znaczenie, czyli systemy największe, takie jak społeczeństwa. Systemy z kolei składają się z wzorów, czy też zespołu rozmaitych elementów, tworząc organizacyjną całość. Kiedy znajdują się na niskim poziomie zorganizowania, tak jak np. sąsiedztwo, wtedy ich komponenty są w sposób widoczny niezależne i autonomiczne, ale kiedy są wysoce zorganizowane, tak jak systemy rodzinne, wtedy ich komponenty są skrajnie od siebie zależne (Bertalanffy 1984; Drożdżowicz 1999: 11–13; Du Bois, Miley 1998: 78–79; Turner 2008).

Istnienie każdego systemu, a szczególnie rodzinnego, podtrzymuje wzajemny przepływ energii i informacji, które dostarczają zasobów do wykonywania różnych zadań. Wymiana odbywa się zarówno między różnymi systemami, jak i wewnątrz nich, przez tzw. wewnętrzne i zewnętrzne granice systemu. Te pierwsze wyznaczają stopień przepływu informacji pomiędzy poszczególnymi osobami, drugie oddzielają rodzinę od innych szerszych systemów i jednocześnie umożliwiają komunikację pomiędzy rodziną a tymi systemami, z którymi ona współpracuje, wypełniając swoje rozliczne funkcje (DuBois, Miley 1998: 79).

Ze względu na wspomniany dopiero stopień przepływu informacji i energii systemy określa się czasem jako bardziej albo mniej otwarte (zamknięte) na ich wymianę. Przy braku wymiany lub dopływu energii i informacji w systemie powstaje tendencja do wyczerpania się jego własnych rezerw, zmniejszenia „siły systemu” i w końcu następuje utrata do zdolności funkcjonowania (DuBois, Miley 1998: 79). To stwierdzenie wydaje się mieć szczególne znaczenie w przypadku systemu rodzinnego, w którym w sytuacji „złania się” emocjonalnego poszczególnych jego członków, lub słabego ich zróżnicowania, może wystąpić dysfunkcja, której oznaki widoczne są, gdy poziom stre-

su lub niepokoju przekroczy zdolność systemu do radzenia sobie z nimi. Im bardziej system rodzinny zamyka się w sobie, tym bardziej odporny jest on na wpływ otoczenia, a w konsekwencji wzorce rodzinne stają się coraz sztywniejsze, co niejednokrotnie utrudnia, a nawet uniemożliwia, adaptację do zmieniających się warunków.

Na tę ważną cechę systemu rodzinnego – zdolność do przystosowywania się do różnych warunków życia – zwraca uwagę Irena Namysłowska (1997: 33–36). Stwierdza, że bezrefleksyjne kontynuowanie wyuczonych sposobów funkcjonowania rodziny może okazać się niewłaściwe w wielu sytuacjach, np. gdy rodzina zmienia miejsce zamieszkania na takie, w którym wzory życia są odmienne od dotychczas jej znanych i napotyka na znaczne trudności w adaptacji do systemu lokalnej społeczności, przez co rezultatem procesu analizy i interpretacji informacji napływających do systemu rodzinnego jest ich odrzucenie. Taki system rodzinny naraża się na izolację lub odrzucenie ze strony nowej społeczności, która może postrzegać wspomniany system jako źródło zagrożenia dla istniejącego porządku i społecznego ładu lokalnego. Prawdopodobnie będzie się więc owa społeczność starała przeciwdziałać temu zagrożeniu, używając różnych form nacisku, mogącego w ostatecznym rezultacie mieć niekorzystny wpływ na rodzinę. Wynika z tego, że system rodzinny poza istotną dla siebie właściwością, polegającą na kultywowaniu stałych i niezmiennych zasad i norm swego funkcjonowania, powinien także wykazywać się pewną elastycznością. Namysłowska zauważa, że teoretycy o podejściu systemowym do rodziny zgodni są co do tego, że prawidłowo funkcjonujący system rodzinny powinien cechować się równowagą tendencji do zmiany oraz tendencji do zachowywania stałości. Mogą oczywiście pojawiać się takie sytuacje lub chwile w życiu rodziny, w których jedna z tych wymienionych powyżej tendencji będzie dominować.

Interpretując powyższy przykład w kategoriach pojęciowych analizy systemowej, można stwierdzić, że systemy, w tym system rodzinny, uczestniczą w procesie wnoszenia i pobierania informacji i energii. Jest to więc proces dwukierunkowy, obejmującym punkt wejścia, przetwarzanie, wyjście i sprzężenie zwrotne. Wejścia są zasobami i możliwościami, które mogą być osiągane wewnątrz systemu i jego środowiska, służą one do podtrzymania, ale także i zmiany całego systemu. Zmiana ta jest pożądaną wtedy, gdy poszczególne elementy systemu różnią się znacząco od elementów systemów szerszych. Gdy informacja i energia trafi do systemu, wówczas zostają przekształcone, poddane swojego rodzaju selekcji, analizie i interpretacji, po czym zostają w całości lub części zaadoptowane przez system albo przez system odrzucone. Po przetworzeniu informacji i energii następuje jej wyjście na zewnątrz w postaci wytworów i sposobów zwrotnego oddziaływania systemu na swoje środowisko. Kolejne informacje o przetwarzaniu wejścia są przesyłane przez sprzężenie zwrotne, podczas którego następuje reakcja, sprawdzenie i dostosowanie. Wszystkie zachowania dziejące się między ludźmi mogą być potraktowane jako pętle sprzężenia zwrotnego. Zachowanie każdej z osób wchodzących w interakcję oddziałuje na zachowania partnera interakcji, a równocześnie jest modyfikowane przez reakcje tegoż partnera (Drożdżowicz 1999: 14; Du Bois, Miley 1998: 80–81; Turner 2008; Bertalanffy 1984).

Można przyjąć, że systemem, w który najsilniej wpleceni są ludzie, jest właśnie system rodzinny, będący pierwotnym i najczęściej najpotężniejszym, a jego mniejsze elementy – członkowie rodziny – są z nim nierozdzielnie powiązane. Według

perspektywy systemowej, która rozwija się w psychologii i psychoterapii rodzin od lat 1960., a w pracy socjalnej od lat 1980., rodzina składa się z sieci związków pokrewieństwa co najmniej trzech pokoleń, zarówno istniejącej obecnie, jak i tej, która zmieniała się w czasie przeszłym. W tym ujęciu rodziną są wszyscy powiązani biologiczną oraz prawną, kulturalną i emocjonalną historią, ale także wspólną przeszłością. Ponieważ funkcjonowanie w różnych sferach życia opiera się w znacznej mierze na współzależności, zmiany w jednej części tego systemu oddziałują na inne jego części. Interakcje i związki w obrębie rodziny są na ogół wzajemne, oparte na pewnych wzorcach i powtarzalne. Istnienie owych wzorów pozwala na formułowanie przewidywań dotyczących powtarzalności przyczyn określonych sytuacji (Collins i wsp. 2009: 174–176, Sehgal 2005: 257–265).

Założenia systemowej koncepcji rodziny pozwalają ocenić aktualne problemy poszczególnych rodzin (np. alkoholizm, czy bezrobocie jej członków, przejawiane w rodzinie różne formy przemocy) na wielu poziomach, w związku z tym przyjmuje się, że (Mc Goldrick i wsp. 2007: 24–29):

- wysiłki adaptacyjne poszczególnych członków systemu odczuwalne są na wielu jego poziomach – od biologicznego przez intrapsychiczny po interpersonalny, czyli najbliższej i dalszej rodziny, społeczności i kultury;
- przejawiane w rodzinie rozmaite problemy zyskują szersze emocjonalne i normatywne znaczenie w odniesieniu tak do kontekstu społeczno-kulturowego, jak i do kontekstu historycznego rodziny;
- problemy i symptomy odzwierciedlają przystosowanie systemu do jego całkowitego, aktualnego kontekstu w danym momencie.

Sformułowane powyżej określenie procesów zachodzących w rodzinie pozwala spojrzeć na nią nie tylko jak na system połączony z innymi funkcjonującymi poza jej obrębem, ale szczególnie jak na system, którego analiza może odbywać się w obrębie kilku perspektyw czasowych – teraźniejszości i przeszłości, a według interpretacji niektórych badaczy również przyszłości. Nietrudno dostrzec, że w rozmaitych koncepcjach rodziny (Olechnicki, Załęcki 1997), zarówno tych, które ujmują ją jako grupę społeczną, jak i tych, które przedstawiają ją jako społeczną instytucję, występują pewne elementy, które pośrednio wskazują na istotne znaczenie wspomnianego historycznego kontekstu życia rodziny. Interpretując rozmaite definicje rodziny, można stwierdzić, że do najczęściej wymienianych jej cech, jako podlegających międzypokoleniowemu przekazowi, należą m.in. dziedziczność biologiczna, przekaz strukturalnych cech rodziny, takich jak np. poziom wykształcenia, przekaz norm społecznych, moralnych czy kulturowych, charakter pełnionych ról i realizowanych funkcji, a także rodzaj kontaktów i uczuć wpływających na charakter więzi rodzinnych.

Analizując rodzinę z perspektywy systemowej, zakłada się, że funkcjonuje ona nie tylko w ramach struktur biologicznych, prawnych, kulturowych i emocjonalnych, ale również zgodnie z wiekiem oraz przynależnością pokoleniową (McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007: 24–29). W tym właśnie ujęciu w rodzinach występują powtarzające się w kolejnych pokoleniach wzory więzi i funkcjonowania. To, co zdarza się członkom jednego pokolenia, zdarza się także pokoleniom następnym. W efekcie – mimo iż zachowania mogą przyjmować różne formy – między pokoleniami przekazywane są te same problemy, a ściślej ujmując, te same przyczyny prob-

lemów. Zostało to określone przez twórcę terapii systemowej Murraya Bowena (1978) mianem wielopokoleniowej transmisji wzorców rodzinnych. To podejście dotyczy zarówno zrozumienia obecnego, jak i historycznego kontekstu rodziny. Różne przeplawy niepokoju w systemie rodziny występują zarówno w układzie poziomym, czyli zazwyczaj jednego, aktualnie żyjącego pokolenia, jak i pionowym, czyli kilku poprzednich pokoleń (McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007).

Układ poziomy, dla jednostki, oznacza jej rozwój emocjonalny, umysłowy, interpersonalny i fizyczny w ciągu całego jej życia z określonym tłem historycznym, a dla rodziny ten rodzaj układu wyznaczony jest przez sposoby radzenia sobie z różnymi zmianami występującymi w cyklach jej życia. Mogą one być nieprzewidywalne, np. przedwczesna śmierć kogoś bliskiego, przewlekła choroba czy wypadek. Mogą to być także zdarzenia mające szerszy kulturowo-społeczny kontekst, np. wojna, kryzys ekonomiczny, katastrofy naturalne. To również rozmaite powiązania społeczne albo brak tych powiązań, system polityczny i społeczny, wpływające na osoby żyjące w danym czasie. Natomiast układ pionowy, dla jednostki, to dziedzictwo biologiczne, zachowania wynikające z temperamentu, struktura genetyczna, a dla rodziny to jej historia, wzorce relacji i funkcjonowania, sekrety rodzinne, uprzedzenia i wszystkie te kwestie, którym towarzyszą silne emocje, a które przekazywane są przez mechanizm formowania trójkątów emocjonalnych następnym pokoleniom (Bowen 1978, McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007: 26–27). Trójkąty emocjonalne występują wtedy, gdy związki pomiędzy dwiema osobami, mające tendencję do niestabilności, przyciągają trzecią osobę, rzecz, zwierzę, lub zaczynają przejawiać określony rodzaj zachowań, będący swojego rodzaju antidotum na niewłaściwą komunikację między parą: może to być ucieczka w środki psychoaktywne, pracę czy np. hobby. W ten sposób stabilizują system, formując koalicję dwóch przeciwko jednej (Bowen 1978).

Według autorów systemowej koncepcji rodziny wszystkie opisane powyżej elementy układu pionowego i poziomego przekazywane są między pokoleniami. Szczególnego znaczenia nabierają nie tylko przebyte zdarzenia traumatyczne, ale również uprzedzenia natury religijnej, etnicznej, seksualnej, które zawężają możliwości wyboru u niektórych osób i rodzin. W ten sposób minione zdarzenia i skrytykowane w minionych pokoleniach opinie, postawy i normy niejednokrotnie wpływają na bieg aktualnych zdarzeń, powodując dodatkowe problemy. Tak można wyjaśnić dysfunkcje tych, którzy nie rozwiązyali problemów z własnymi rodzicami i doświadczają szczególnych trudności w radzeniu sobie z własnym macierzyństwem czy ojcostwem. Należy dodać, że autorzy omawianej koncepcji (Bowen 1978; McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007) stoją także na stanowisku, że pewne zdarzenia historyczne, czy zdarzenia zachodzące jednocześnie w różnych częściach rodziny, nie są zwykłym zbiegiem okoliczności, są one połączone w obrębie systemu. Poza tym istnieją pewne okresy, w których występuje większe prawdopodobieństwo istotnych zmian w relacjach rodzinnych, szczególnie w momentach przejściowych w cyklu życia rodziny, wtedy gdy członkowie muszą zmienić sposób swojego dotychczasowego działania, by móc przejść do następnej fazy (Gerson 1995: 91–111). W systemowej koncepcji rodzin przyjmuje się także, że zachowania poszczególnych członków rodziny są zazwyczaj wzajemne i dopełniają się, co oznacza, że przynależność do systemu rodzinnego otwiera ludzi na

wzajemne wpływy i włącza je w zachowania drugih. To sprawia, że w rodzinie występuje pewna równowaga, polegająca na tym, że każde zachowanie powoduje określoną reakcję. Z tego powodu np. brak odpowiedzialności w jednej części rodziny może zostać zrównoważony jej nadmiarem w innej części (McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007: 133–141).

Genogram jako narzędzie analizy i interpretacji systemu rodzinnego

Jednym z podstawowych narzędzi pomagających analizować i interpretować sytuację rodzinną w perspektywie systemowej jest genogram, według koncepcji Bowena (1978), najdokładniej ilustrujący wielogeneracyjny przekaz wzorów rodzinnych, których analiza pozwala zrozumieć głębiej, w tradycyjny sposób, historyczne i aktualne uwarunkowania tego, co dzieje się w rodzinie. Według Bowena systemowe podejście do analizy sytuacji rodzinnej przy zastosowaniu genogramu pozwala także przewidzieć wystąpienie pewnych problemów i naszkicować ogólny obraz życia w analizowanym systemie rodzinnym. Genogram w tym ujęciu jest sposobem rysowania drzewa rodzinnego, pozwalającym zobrazować informacje o członkach rodziny i ich relacjach, przekazywanych z pokolenia na pokolenie mitach i sekretach, które mogą wywierać trwający wiele pokoleń wpływ na rodzinną sytuację (Bowen 1978; Collins, Jordan, Coleman 2009; Cornoyer 2008; Sehgal 2005).

W tworzeniu genogramu przedstawia się 3, a nawet 5 generacji, koncentruje się na rodzinie rozszerzonej, traktowanej jako system i jej związkach z przeszłością. To narzędzie składające się z kilku elementów: rysunku struktury rodziny, zbioru informacji i graficznej prezentacji rodzinnych relacji.

Genogram tworzony jest z określonych symboli, przedstawiających płeć, charakter relacji między osobami, a także ważne daty i miejsca wydarzeń związanych z rodziną. Mężczyzn prezentuje się w kwadratach, a kobiety w kołach. Figury łączy się liniami sygnalizującymi formalne powiązania między członkami rodziny (małżeństwo, rozwód, separacja itp.), a także liniami przedstawiającymi naturę więzi między nimi. Związki małżeńskie oznacza się linią ciągłą, separacje linią ciągłą jednokrotnie przedzieloną, rozwody przedzieloną dwukrotnie, a związki nieformalne linią przerywaną. Członkowie rodziny we wszystkich pokoleniach połączeni są liniami pokrewieństwa. Ważnym elementem genogramu są zaznaczone typy więzi między członkami rodziny. Bardzo bliski związek, określany czasem jako „złany”, oznacza się trzema ciągłymi liniami, związek bliski dwiema, dystans między członkami rodziny wskazuje przerywana pojedyncza linia, a związek konfliktowy linia wielokrotnie łamana. Zaznacza się też istotne cechy osób lub elementy ich charakterystyki oraz określone zdarzenia i fakty w rodzinie (McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007: 208; Kołbik 1999: 102–105; Sowers, Rowe, Dulmus 2008).

Spośród wielu propozycji (McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007; Garwin, Seabury 1998; Krasiejko 2005, 2010; Kołbik 1999) można wybrać poniżej zaprezentowany schemat tworzenia genogramu. Wydaje się, że – szkicując genogram na podstawie poniższych wskazówek – możemy w zrozumiałym sposób zobrazować strukturę rodziny, istniejące w niej relacje oraz inne informacje o rodzinie. Tworzenie genogra-

mu powinno odbywać się z udziałem członków rodziny, która oczekuje wsparcia, i współpracującej z nią osoby (np. psychologa, terapeuty rodzinnego, pracownika socjalnego).

1. Czarnym kolorem narysować podstawowy szkielet genogramu, najlepiej trzy-pokoleniowy.

2. Wpisać aktualny wiek zaznaczonych osób, jeśli są wśród nich zmarli, wpisać wiek, jakiego dożyli.

3. Następnie zaznaczyć małżeństwa rozwiedzione i w separacji oraz czas ich trwania.

4. Dorysować krótko i długo trwające związki nieformalne w swojej rodzinie, zaznaczyć też przypadki zdrad, o których danej osobie wiadomo.

5. Zaznaczyć na diagramie przypadki przedwczesnych poronień i aborcji.

6. Niebieskim kolorem wpisać przy poszczególnych rodzinach miejsce ich zamieszkania, uwzględniając informacje dotyczące charakterystycznych cech tych miejscowości, np. ich wielkości. Należy też zwrócić uwagę na migracje i ich kierunki.

7. Zielonym kolorem wpisać zawody osób znajdujących się na genogramie.

8. Na czerwono przy odpowiednich członkach rodziny zaznaczyć choroby przewlekłe lub powtarzające się, na jakie cierpią lub cierpieli, przypadki uzależnień i przyczyny śmierci.

9. Na żółto zaznaczyć najsilniejsze relacje pomiędzy członkami rodziny i znaczącymi osobami spoza niej (np. przyjaciel, nauczyciel, ksiądz) oraz określić rodzaj tych związków (harmonijny, silnie uczuciowy, konfliktowy, silny, ale konfliktowy).

10. Na tyle, na ile to możliwe, opisać związki w całej swojej rodzinie na całym genogramie, określając ich rodzaj (harmonijny, silnie uczuciowy, konfliktowy, silny, ale konfliktowy) (Garvin, Seabury 1998: 173–175; Krasiejko 2011: 127).

Dobór informacji, które chcemy przedstawić na genogramie, może bazować zarówno na podstawie wcześniej przyjętych kryteriów, jak i powstających w trakcie wywiadu spostrzeżeń, dotyczących różnych elementów rodzinnej sytuacji. Charakter nanoszonych relacji na drzewo rodzinne określany jest dzięki obserwowaniu tego, co dzieje się w rodzinie, a przede wszystkim dzięki bezpośrednim wypowiedziom członków rodziny. Sporządzając genogram, należy uwzględnić zainteresowanie trzema kontekstami życia rodzinnego: aktualną sytuacją (zadając pytania o to, co wydarzyło się ostatnio i jakie zmiany zaszły w rodzinie), szerszym kontekstem rodzinnym oraz kontekstem społecznym. Staramy się uzyskać odpowiedzi na pytania o to, kto z dalszej rodziny wie o problemie nękającym rodzinę, kto z kim utrzymuje najbliższe więzy, z kim są w ogóle utrzymywane kontakty.

Kontekst społeczny to z kolei system społecznego podtrzymania rodziny. Czasami należą do niego osoby szczególnie dla rodziny ważne. Według niektórych autorów (McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007) istotne może być ustalenie, jak zostały nadane imiona, ponieważ mogą one wskazywać delegacje w rodzinie. Literatura przedstawia rozliczne tego przykłady, Zygmunt Fried otrzymał imię po swoim dziadku, ważnym dla rodziny rabinie, który zmarł niedługo przed jego narodzinami.

Według autorów systemowej koncepcji rodzin gromadzenie informacji należy rozpocząć od prezentacji problemów i przejść do szerszego ich tła, od osób mieszkających wspólnie do dalszych krewnych, a następnie szerszego systemu społeczne-

go, w którym funkcjonuje rodzina. Informacje należy uzyskiwać, rozpoczynając od analizy sytuacji obecnej, a następnie przejść do chronologicznego obrazu wydarzeń, które nastąpiły. Najpierw należy także zadawać pytania łatwe, nie wzbudzające silnych emocji, a potem trudniejsze, wzbudzające czasem niepokój. Jako pierwsze należy także wskazać fakty, a potem dopiero sądy na temat rodzinnych relacji i wzorów funkcjonowania (Kołbik 1999; Collins, Jordan, Coleman 2009).

Na podstawie analizy literatury przedmiotu i własnych spostrzeżeń w tab. 1 zaproponowano kategoryzację informacji, jakie warto uzyskać podczas tworzenia, omawiania i interpretacji genogramu. Dobór zaprezentowanych treści może zależeć albo od dokonanego rozpoznania aktualnych problemów rodziny – w przypadku zastosowania genogramu w procesie udzielania wsparcia rodzinie, albo na podstawie określonego uprzednio celu i przedmiotu badań naukowych – w przypadku wykorzystania narzędzia do badań naukowych.

Tabela 3. Kategoryzacja tematyki wywiadu

Kategoria wypowiedzi	Wyszczególnienie treści wypowiedzi
Dane społeczno-demo- graficzne	Wskazanie wieku, płci, wykształcenia, zawodu, miejsca zamieszkania, dat: narodzin, zawarcia małżeństwa, separacji, rozwodu, śmierci, pozycji wśród rodzeństwa czyli kolejności narodzin, klasy społecznej, pochodzenia etnicznego, religii, w której dana osoba została wychowana, oraz religii obecnie praktykowanej.
Sytuacja zdrowotna	Wskazanie niepełnosprawności, chorób przewlekłych, powtarzających się uzależnień od substancji psychoaktywnych, przypadków samobójstw, chorób psychicznych oraz tych chorób, o których często się wspomina, lub tych, które były szczególnie dotkliwe, ale są pomijane się w rozmowach. Określenie sytuacji emocjonalnej: wskazanie osób cierpiących na depresję, niepokojących się częściej niż pozostali członkowie rodziny.
Sytuacja prawna i materialno-bytowa	- Określenie sytuacji związanej z pracą: wskazanie osób będących długotrwale bezrobotnymi, wskazanie osób lubiących i nieniących swojej pracy. Określenie sytuacji dochodowej, zadłużeń, otrzymanych spadków, sposobu wydawania pieniędzy oraz porównanie obecnej sytuacji z wzorami rodziny w aktualnym i poprzednich pokoleniach. - Wskazanie osób aresztowanych. Wskazanie osób zastraszanych, bitych, doświadczających innego rodzaju przemocy. Wskazanie przypadków straty majątku lub znaczącego obniżenie statusu społecznego, określenie najważniejszych problemów w małżeństwie swoich rodziców, małżeństwie rodzeństwa. Określenie własnych problemów z dziećmi, ich scharakteryzowanie oraz porównanie z doświadczeniami innych członków rodziny.
Aktualna sytuacja rodziny	Wskazanie mających miejsce ostatnio wydarzeń rodzinnych, zaistniałych ważnych zmian.
Szerszy kontekst rodzinny	Wskazanie osób wiedzących o problemie nękaącym rodzinę, osób, z którymi utrzymuje się bliskie kontakty, osób służących pomocą w razie konieczności, osób, którym członkowie rodziny najczęściej się zwierniają. Wskazanie osób, z którymi w ogóle nie utrzymuje się kontaktu, tych, które ze sobą nie rozmawiają, i tych, które pozostają w poważnym konflikcie. Wskazanie okazji, przy których utrzymuje się kontakty, opisanie atmosfery spotkań w rodzinie.

Kategoria wypowiedzi	Wyszczególnienie treści wypowiedzi
Sieć pokrewieństwa nieformalnego	Wskazanie osób spoza rodziny, do których można się zwrócić w potrzebie finansowej czy emocjonalnej. Określenie relacji ze społecznością, w której dana osoba żyje. Określenie roli osób z zewnątrz, wskazanie tych osób spoza rodziny, które są, lub były, ważne w jej życiu. Opisanie doświadczeń osób z rodziny z osobami i instytucjami niosącymi pomoc: lekarzami, pracownikami socjalnymi, psychologami itp.
Społeczno-kulturowy kontekst funkcjonowania rodziny	- Wskazanie przypadków emigracji członków rodziny i okoliczności jej towarzyszących, określenie poczucia przynależności do jakiejś grupy etnicznej, zamieszkiwania w określonym regionie, wskazanie tych członków rodziny, które były ofiarami represji z powodu pochodzenia. - Wskazanie dominującego w rodzinie wyznania religijnego lub ideologii, określenie wartości wiążących się z nimi oraz stosunku rodziny do tych wartości, wskazanie, w jaki sposób wartości te są realizowane w życiu. - Określenie roli kobiety i mężczyzny w rodzinie. - Wskazanie zawodów, które opisuje się jako cenione w rodzinie oraz mało prestiżowe. Określenie stosunku do poziomu wykształcenia. - Wskazanie tej osoby w rodzinie, której zachowanie uważa się za odmienne od przyjętych wzorów. - Określenie stosunku i sposobów traktowania osób starszych w rodzinie. - Określenie najbardziej cenionych aspektów kultury swojego środowiska rodzinnego (zwyczajów, opinii, przekonań itp.), aspektów, z którymi osoba najbardziej się utożsamia, a które odrzuca.
Analiza zasobów rodzinnych i poszukiwanie alternatywnych wzorców zachowań	- Określenie mocnych stron rodziny. Określenie sposobów radzenia sobie z podobnymi trudnymi sytuacjami przez innych członków rodziny żyjących w obecnym i starszych pokoleniach, a także ustalenie, czy radzenie sobie w podobny sposób byłoby dla osoby korzystne. Wskazanie tej osoby w rodzinie, która mogłaby wesprzeć w trudnej sytuacji. Sformułowanie porady, której mogliby udzielić nieżyjący, a cenieni członkowie rodziny. Wskazanie zarówno pozytywnie, jak i negatywnie ocenianych sposobów działań dziadków i rodziców, dokonanie wyboru tych spośród nich, które osoba mogłaby wykorzystać w rozwiązaniu swojego problemu. - Wskazanie tych członków rodziny, którym przypisuje się określenia: opiekuńczego, chorego, niedobrego, zwariowanego, silnego, słabego, dominującego, podporządkowanego, nieudacznika, człowieka sukcesu, ciepłego emocjonalnie, chłodnego emocjonalnie.
Istotne wydarzenia życiowe	- Wskazanie reakcji na narodziny wskazanych członków rodziny, wskazanie osób obecnych na ceremonii chrztu, wskazanie tych osób, którym nadano imię innego członka rodziny. - Określenie reakcji na śmierć wskazanych członków rodziny, osób, które zniosły tę śmierć najgorzej, najlepiej, osób, które uczestniczyły w pogrzebie. - Reakcje członków rodziny na zmiany pracy, wejście nowych członków do rodziny, reakcje na migrację, sukcesy i porażki.

Źródło: opracowanie własne na podstawie McGoldrick, Gerson, Shellenberger 2007; Chrzastowski 2010; Krasiejko 2005, 2010; Kiełbik 1999; Collins, Jordan, Coleman 2009; Cournoyer 2008; Sehgal 2005.

Bardziej złożony zakres problematyki należy poruszyć w przypadku rodzin, których genogram pokazuje powtarzalne związki, lub w których bierze się pod uwagę również rodzeństwo każdego z rodziców, a także kolejność ich narodzin. Kostruowanie genogramu może okazać się bardziej skomplikowane, gdy dzieci są adoptowane lub wychowywane w różnych domach. Jednak przedmiotem największego zaintereso-

wania pozostają tzw. brakujące informacje, które – z jednej strony – stanowią barierę w formułowaniu diagnozy rodziny, z drugiej zaś – mogą być najistotniejszą wskazówką pozwalającą tę rodzinę zrozumieć. Brakujące informacje rozumiane jako informacje „przemilczane” mogą być bowiem wskaźnikiem trudności emocjonalnych doświadczanych przez członków rodziny w komunikowaniu pewnych treści, czasem kluczowych w wyjaśnianiu trudnej sytuacji rodziny czy osoby. Istotnym problemem może być także niezgodność informacji, polegająca na tym, że członkowie rodziny udzielają odmiennych odpowiedzi na zadane pytanie. Może to dotyczyć zarówno informacji demograficznych, jak i danych podlegających subiektywizacji, jak np. określenie siły związku między osobami (Sehgal 2005: 257–265).

Interpretacja genogramu oparta jest na kilku koncepcjach teoretycznych. Przede wszystkim wspomnianych wyżej systemów rodzinnych Bowena, transgeneracyjnym podejściu Boszormenyi-Nagy, teorii wzorów układów rodzeństwa Tomana i McGoldrick. Według tych autorów w interpretacji genogramu należy zwrócić uwagę na następujące elementy:

- strukturę rodziny, a szczególnie konfigurację małżeństw. Szczególnie ostrożnie należy interpretować genogramy rodzin prowadzonych przez jednego rodzica na skutek śmierci, czy rozvodu lub separacji, a także rodzin, w których występują powtarzające się małżeństwa;

- rodzeństwo. Kolejność narodzin może mieć bowiem znaczenie dla tego, jaką rolę dana osoba odgrywa w rodzinie, w relacjach i jakie jest jej życie emocjonalne. Ważne znaczenie ma także rozłożenie narodzin w czasie, ale też stosunek rodziców do oczekiwanej płci narodzonego dziecka;

- miejsce rodziny w cyklu życia. Należy uważnie przyjrzeć się, na jakim etapie rozwoju cyklu życia znajduje się dana osoba i jej rodzina, jak się do aktualnej fazy przystosowała oraz jak przystosowywała się do poprzednich faz;

- powtarzanie się wzorców przez pokolenia. Szczególnie wzorców funkcjonowania, relacji oraz tych, które związane są z pozycją w rodzinie. Wzorce funkcjonowania to wzorce kreatywności, odporności rodziny i różnych elementów tzw. mocnych jej stron, ale także powtarzane w kilku pokoleniach formy przemocy czy uzależnienia. Wzorce relacji to wzorce bliskości, konfliktu, dystansu, czy zerwanych więzi, ale też wzorce wspomnianych wyżej trójkątów emocjonalnych. Wzorce związane z pozycją w rodzinie mogą dotyczyć pełnienia określonych ról, np. roli zakładającego powtórnie związek, czy odbywającego karę pozbawienia wolności;

- istniejącą równowagę bądź jej brak między poszczególnymi członkami rodziny. Może ona dotyczyć znaczenia i ważności poszczególnych osób, czy „rozkładu odpowiedzialności” za realizację ważnych rodzinnych spraw (McGoldrick, Gerson, Sheltenberger 2007: 211–213; Collins, Jordan, Coleman 2009: 174–176; Cournoyer 2008; Sehgal 2005; Kołbik 1999).

Zakończenie

Proces starzenia się ludności powoduje, że obecnie żyje ze sobą kilka różnych pokoleń w obrębie jednej rodziny. Każde z nich zostało ukształtowane przez odmienne

warunki społeczno-kulturowe, w których pokolenia te doświadczały przeżyć kształtujących ich postawy i hierarchię wartości. Wartości cenne dla danego pokolenia dla innego mogą nie stanowić celu dążeń, różne mogą być także wśród tych pokoleń postawy wobec określonych zjawisk. Z przedstawionego w artykule systemowego ujęcia rodziny wynika, że poza szerszym kontekstem, czyli wspomnianymi społeczno-kulturowymi warunkami życia, wpływ na kształtowanie postaw i wartości, a więc pewnych wzorów, ma specyficzna dla konkretnej rodziny historia życia jej kilku pokoleń. Poznanie tych wzorów przy pomocy genogramu pozwala zarówno na nową konceptualizację swojej aktualnej sytuacji, jak i na nową interpretację zachowań członków badanych rodzin i na odpowiednie reagowanie na te zachowania.

Zdaniem autorki opracowania genogram jest nadal słabo spopularyzowanym w Polsce narzędziem, rzadko wykorzystywanym, zarówno przez pracujących z rodzinami w praktyce pracy socjalnej, jak i pracowników naukowych, nieco częściej przez psychoterapeutów rodzinnych. Warto podkreślić, że analiza i interpretacja informacji uzyskanych podczas tworzenia genogramu, a także dobór omawianej tematyki, powinny odbywać się odmiennie wśród stosujących to narzędzie przedstawicieli różnych profesji.

Analiza sposobów stosowania genogramu w psychoterapii pozwala wyodrębnić 3 fazy, w których w nieco odmienny sposób traktuje się to narzędzie, co związane jest z kilkoma koncepcjami terapeutycznymi (Chrzastowski 2010: 69–70). Pierwsza faza wyraźnie związana jest z narodzinami podejścia systemowego i za przyczyny dysfunkcji rodziny uznaje zaburzone relacje między jej członkami. Dlatego rolą terapeuty jest zbadanie procesów zachodzących w rodzinie w kontekście międzypokoleniowym. Narzędziem pomocnym w tej diagnozie jest właśnie genogram. Terapeuta poprzez tworzenie i interpretację genogramu przygląda się mitom rodzinnym i sieci ukrytych lojaności i to on ocenia, które z podzielanych przekonań rodzinnych jest mitem. Druga faza przyznaje większe znaczenie odczuciom członków rodziny. To oni sami nadają znaczenie swym zachowaniom, terapeuta jest tylko elementem nowego systemu. Trzecia z kolei faza nadaje terapii rolę równouprawnionego do wydawania opinii na temat toczącego się dialogu, który powstaje poprzez analizę genogramu traktowanego wyłącznie jako narzędzie pomocne w analizie transgeneracyjnych przekazów w rodzinie. Genogram pomaga opowiedzieć historie rodzinne przekazywane z pokolenia na pokolenie i ocenić ich wpływ na to, co się aktualnie dzieje. Wspólna z terapeutą analiza genogramu pozwala dostrzec w opowiadanych historiach niewidziane dotąd rodzinne zasoby i mądrość rodziny (Chrzastowski 2010: 69–70).

Genogram może być stosowany również w pracy socjalnej, na różnych etapach poznawania rodziny, zarówno podczas wstępnej diagnozy jej problemów, jak i w trakcie ich rozwiązywania. Może być stale uzupełniany nowymi danymi o rodzinie, co umożliwia jest stosunkowo częstym kontaktowaniem się klienta z pracownikiem socjalnym, czasem także kontaktowaniem się długotrwałym. Poprzez informacje uzyskane w trakcie tworzenia genogramu można na nowo zilustrować aktualny obraz rodziny w kontekście doświadczeń jej obecnego i dawnych pokoleń, co może pomóc zarówno rodzinie, jak i pracownikowi socjalnemu w konceptualizacji przeszłej i obecnej sytuacji rodziny oraz tworzeniu przewidywań dla tej przyszłej. Jako zapis kliniczny genogram dostarcza zwięzłych podsumowań na temat rodziny i po-

zwala zarówno członkom rodziny, jak i osobom spoza niej, łatwiej niż poprzez tradycyjny opis prezentowany w kwestionariuszu wywiadu rodzinnego zaobserwować pewne rodzinne wzory (Collins, Jordan, Coleman 2009: 174–176; Cournoyer 2008: 48–52; Sehgal 2005: 257–265).

W przypadku badań nad rodziną i jej procesem prowadzonych przez pracowników naukowych genogram może być narzędziem umożliwiającym badanie struktur rodzinnych, analizy przebiegu różnych cykli życiowych, ale wydaje się, że przede wszystkim jest właściwym narzędziem do badania powtarzających się wzorców funkcjonowania, relacji i wzorców związanych z pozycją w rodzinie. Genogram może być cennym narzędziem badawczym wykorzystywanym w metodzie indywidualnego przypadku, jak również w metodach, przy pomocy których uzyskuje się bardziej obiektywne dane. W tym drugim przypadku analiza danych zawartych w dużej liczbie genogramów możliwa jest szczególnie w sytuacji istnienia dostępu do genogramów zebranych i uporządkowanych przy użyciu komputerów.

Przedstawienie powyższych rozważań nad istotą systemowego ujęcia rodziny i rolę genogramu w procesie gromadzenia informacji na temat rozmaitych przekazów wewnątrzrodzinnych, wielopokoleniowych, a także przekazów otrzymywanych i kierowanych do innych społecznych systemów nie jest wystarczające do tego, by na ich podstawie prowadzić szeroko rozumiane badania, ale być może zaprezentowane ujęcie tematyki pozwoli uzyskać pogląd ich kierunku.

Literatura

- Bowen M. (1978), *Family Therapy – in clinical practise*, Jason Aronson, New York
- Chrzastowski Sz. (2010), *Wykorzystanie genogramu we współczesnych nurtach terapii rodzin*, „Psychoterapia”, 1(148)
- Collins D., Jordan C., Coleman H. (2009), *An Introduction to Family Social Work*, Cengage Learning, Brooks/Cole, Belmont.
- Cournoyer B. R (2008), *The social work – skills workbook*, Brooks/Cole, Belmont
- Drożdżowicz L. (1999), *Ogólna teoria systemów*, [w:] *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Wyd. UJ, Kraków
- DuBois B., Miley K.K (1999), *Praca socjalna zawód, który dodaje sił*, t. 1, Śląsk, Katowice
- Garvin Ch.D., Seabury B. (1998), *Działania interpersonalne w pracy socjalnej*, t. 2, Śląsk, Katowice
- Gerson R. (1995), *The family life cycle: Phases, stages, and crises*, [w:] R.H. Mikesel, D.D. Lusterma, S. McDaniel (eds.), *Integrating family therapy: Handbook of family psychology and systems therapy*, DC: American Psychological Association, Washington
- Kołbik I. (1999), *Wywiad rodzinny z użyciem genogramu*, [w:] de Barbaro B. (red.) *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, Wyd. UJ, Kraków
- Krasiejko I. (2010), *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście skoncentrowane na rozwiązaniach w pracy socjalnej*, Śląsk, Katowice
- McGoldrick M., Gerson R., Shellenberger S. (2007), *Genogramy, rozpoznanie i interwencja*, Zys i S-ka, Poznań
- Namysłowska I. (1997), *Terapia rodzin*, PWN, Warszawa
- Olechnicki K., Załęcki P. (1998), *Słownik socjologiczny*, Graffiti BC, Toruń
- Parsons T. (1969), *Struktury społeczne a osobowość*, PWE, Warszawa 1969

- Sehgal A. (2005), *Social Work. Psycho-Social Empowerment*, Gyan Publishin House, Isha Books, New Dehli
- Sowers K. M., Rowe W., Dulmus C.W. (2008)., *Comprehensive Handbook of Social Work and Social Welfef: social work practise*, John Wiley and Sons, Hoboken, NJ
- Szacki J. (2002), *Historia myśli socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Turner H.J. (2008), *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa

Streszczenie

W świetle teorii systemów rodzinnych genogram jest jednym z podstawowych narzędzi służących do analizy i interpretacji aktualnych problemów rodziny w kontekście przekazywanych w niej międzypokoleniowo wzorów relacji, więzi i pełnionych ról. Genogram może być wykorzystywany jako istotne źródło wiedzy o rodzinie, zarówno przez naukowców zajmujących się badaniami rodzin, jak i przedstawicieli zawodów udzielających wsparcia psychospołecznego. Celem opracowania jest ukazanie genogramu na tle wybranych elementów teorii systemu społecznego, spopularyzowanego w socjologii głównie przez Talcotta Parsonsa, oraz teorii systemów rodzinnych, rozwijanych w psychologii, przedstawienie podstawowych zasad tworzenia i omawiania genogramu, a także wskazanie różnych sposobów jego zastosowania w badaniach naukowych, psychoterapii i pracy socjalnej. Autorka czyni to na podstawie analizy literatury przedmiotu i własnego ujęcia problematyki dotyczącej prowadzenia badań z użyciem genogramu.

Słowa kluczowe: genogram, teoria systemów rodzinnych, metodyka pracy socjalnej, przekaz międzypokoleniowy w rodzinie.

Genogram as a tool to test intergenerational relations within a family

Summary

In view of the theories of family systems genogram is one of the essential tools for analysing and interpreting current problems of the family in the context of models of relations, bonds and roles transferred from one generation to another. Genogram may be used as a significant source of knowledge of the family both by scientists dealing with family research and by representatives of professions providing psychological and social support. The aim of this work is to show genogram in the context of elements of the theory of social system made popular in sociology mainly by Talcott Parsons, the theory of family systems developed in psychology, as well as presenting basic principles of creating and discussing genogram. The author does it by making analysis of the reference books and her own view on the problems.

Keywords: genogram, theory of family systems, methodology of social work, intergenerational communication within a family.